

Διαχείριση και Ανάδειξη
Χώρων και Μνημείων

Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων

Management and Presentation of Sites & Monuments

DIADRASIS SYNERGIES
open space for intellectual interaction

Μουσεία, φορείς και τοπική κοινωνία: Παρεμβάσεις «μουσειολογίας»

Museums, institutions and local community: “museology” interventions

Σταύρος Βλίζος

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

vlizosst@ionio.gr

Περίληψη

Στον τομέα της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα διεξάγεται τα τελευταία χρόνια ένας όλο και περισσότερο διευρυνόμενος διάλογος για μια νέα μορφή παρέμβασης στη λειτουργία και τον χαρακτήρα της πολιτιστικής κληρονομιάς με σημείο αναφοράς το μουσείο. Το θεωρητικό υπόβαθρο για το άνοιγμα των μουσείων στις τοπικές κοινωνίες και την ενεργό συμμετοχή τους στην παραγωγή πολιτιστικής γνώσης και στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ζητήματα που προσπαθεί να αντιμετωπίσει η επιστήμη της Μουσειολογίας. Στο ίδιο πλαίσιο αναπτύσσεται και η συζήτηση με θέμα τη σύνδεση των μουσείων με τη ζωή του κάθε τόπου. Στα πανεπιστήμια αφενός και στην κοινωνία αφετέρου, διαμορφώνεται ήδη ένας διάλογος για τον χαρακτήρα των παρεμβάσεων που πρέπει να υλοποιηθούν με στόχο την ανάδειξη εννοιών όπως ο δημόσιος χώρος, ο επικοινωνιακός ρόλος του μουσείου, οι κοινωνικές επιπτώσεις των ανοιχτών μουσείων. Η παρούσα μελέτη εστιάζει στα πρόσφατα δεδομένα των παραπάνω, παρουσιάζοντας και αναλύοντας ειδικότερα μουσειολογικές παρεμβάσεις από την Ομάδα Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με στόχο τη διαμόρφωση ενός νέου μουσειακού τοπίου στην Κέρκυρα.

Abstract

In recent years, an increasingly expanding dialogue is developing in the field of cultural heritage management in Greece, regarding a new form of intervention in the operation and character of cultural heritage, having the museum as a point of reference. The theoretical background for the opening of museums to local communities and their active participation in the production of cultural knowledge and the protection of cultural heritage are issues that the discipline of Museology is trying to address. In the same context, the discussion on the connection of museums with the everyday life of each place develops. In universities on the one hand and society on the other, a dialogue has started on the nature of the interventions that must be implemented to highlight concepts such as public space, the communication role of the museum as well as the social impact of open museums. The present study focuses on the recent data of the above, presenting and analyzing in particular museological interventions by the Museology Team of the Ionian University for shaping a new museum landscape in Corfu.

Εισαγωγή

Τον 21ο αιώνα τα μουσεία, οι συλλογές και οι πινακοθήκες έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας παγκοσμίως, μέσω της νέας πολιτιστικής τους πολιτικής και του εκσυγχρονισμού τους σε όλα τα επίπεδα (Bast 2018; Lanz & Montanari 2014; Peressut 2014). Πλέον ως έννοια, θεσμός, είδος και υλικό έχει περιοριστεί αισθητά το πρότυπο του «κλασικού μουσείου», ενός χώρου, δηλαδή, με επιβλητική κλασικιστική αρχιτεκτονική μορφή, με συλλογές άτονες και δεδομένες, και αντικείμενα τοποθετημένα σε προθήκες με αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς άλλος να διαδρά μαζί τους, παρά μόνο το ειδικό κοινό (Mouliou 2018).

Η «μεταμόρφωση» του μουσείου σύμφωνα και με τον ορισμό του από το ICOM (International Council of Museums) το 2007, δρα προς όφελος όχι μόνο του ίδιου του θεσμού αλλά και του πολίτη, αφού στους στόχους του κυριαρχεί πλέον ο προσανατολισμός προς το ευρύ κοινό και τον κοινωνικό ρόλο του (Brown 2018).

Είναι πια κοινός τόπος πως για να καταστεί ένα μουσείο βιώσιμο πρέπει να είναι ανοιχτό στο κοινό, να διαμορφώνει εμπειρίες με γνώμονα τη διάδραση με το κοινό, και να εντάσσεται στην καθημερινότητα της τοπικής κοινωνίας. Το ICOM υιοθέτησε ένα σύνολο 10 αρχών ως «Καταστατικό Πολιτιστικής Διαφορετικότητας» κατά τη διάρκεια της 25ης Γενικής Συνέλευσης στη Σαγκάη της Κίνας το 2010 (ICOM 2010), προβάλλοντας τις συμμετοχικές διαδικασίες λειτουργίας ενός μουσείου ως το στοιχείο που διαμορφώνει μια αντίληψη ότι αυτό είναι κυρίως ένας χώρος συνάντησης, έκφρασης, προβληματισμών και ψυχαγωγίας (Brown 2018). Μέσα από αυτές τις πεποιθήσεις πλάθεται ένα κοινό περισσότερο δημιουργικό και απαιτητικό, και κατ' επέκταση, ένα νέο πολιτιστικό γίνεσθαι που συμπαρασύρει και τους υπόλοιπους οργανισμούς, καθώς και τους μηχανισμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης και της οικονομίας (Simon 2010).

Νέες εξελίξεις στην Κέρκυρα

Οι παθογένειες της μουσειακής δυσλειτουργίας εντοπίζονται κυρίως στην περιφέρεια της Ελλάδας. Όπως και στην υπόλοιπη χώρα έτσι και στην Κέρκυρα, την περίπτωση μελέτης της παρούσας έρευνας, πρόκειται για μια περιοχή με έναν σχετικά μεγάλο αριθμό μουσείων, κυρίως τέχνης και λαογραφίας, που λειτουργούν είτε ως κρατικοί οργανισμοί είτε ως ιδιωτικοί φορείς. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν αυτά τα ιδρύματα στην καθημερινότητά τους ποικίλουν, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα από το θέμα της υποστελέχωσης έως αυτό της οικονομικής τους επιβίωσης. Μέσα σε αυτή την συγκυρία, τα μουσεία της Κέρκυρας δεν κατάφεραν, είτε μεμονωμένα είτε μέσα από συνεργασίες, να διαμορφώσουν μια πολιτιστική πολιτική ανάλογη των απαιτήσεων της νέας πραγματικότητας και με γνώμονα τη μακρόχρονη βιώσιμη ανάπτυξη του θεσμού σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Στη διαδικασία αλλαγής του τοπίου είναι βέβαιο ότι μπορούν να εμπλακούν διάφοροι παράγοντες, μεταξύ των οποίων και η ακαδημαϊκή κοινότητα. Κατά την τελευταία δεκαετία το Ιόνιο Πανεπιστήμιο με έδρα την Κέρκυρα, δεν στάθηκε αδιάφορο απέναντι σε αυτή την κατάσταση αφού προχώρησε σε ουσιαστικές παρεμβάσεις στο μουσειακό τοπίο της πόλης, μέσα από έναν μεθοδικό σχεδιασμό δράσεων με στόχο τη διαμόρφωση του νέου κοινού των μουσείων (Brown, 2018). Στο πλαίσιο αυτών των παρεμβάσεων αναδεικνύεται μια νέα έννοια «βιωσιμότητας» μέσω της οποίας το μουσείο προεκτείνει την κοινωνική του ευθύνη πέρα από την τοπική κοινωνία και στους υπόλοιπους πολιτιστικούς φορείς και, κατ' επέκταση, στη δημιουργική οικονομία της περιοχής γενικότερα (Lanz & Montanari 2014; Φωτοπούλου 2017).

Μετά από πρωτοβουλία του υπογράφοντος συγκροτήθηκε η Ομάδα Μουσειολογίας¹ προκειμένου να συνδεθεί το γνωστικό αντικείμενο της Μουσειολογίας που διδάσκεται στο Τμήμα Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με την τοπική μουσειακή πραγματικότητα και να διαμορφωθεί μια πολιτιστική πολιτική η οποία θα επικεντρώνεται σε μια στενή σχέση συνεργασίας μεταξύ της ακαδημαϊκής κοινότητας,

¹ Τον πυρήνα της Ομάδας Μουσειολογίας στο ξεκίνημά της το 2015 αποτέλεσαν οι εξής φοιτήτριες στις οποίες οφείλονται θερμές ευχαριστίες για τις προσπάθειες που κατέβαλαν: Νάσια Κατσιαούνη, Αγγελική Κοσμά, Ξένια Σάατ, Αναστασία Σπύρογλου, Julia Anna Sharamyeva, Τάνια Χιωτάκη.

Εικ. 1. Στιγμιότυπο από την δράση στο πλαίσιο της Παγκόσμιας Ημέρας Ραδιοφώνου στους χώρους της Πινακοθήκης του Δήμου Κεντρικής Κέρκυρας. Πηγή: Προσωπικό Αρχείο Στ.Β.

κυρίως των φοιτητών, με τους φορείς της τοπικής πολιτιστικής παραγωγής και κατ' επέκταση την κοινωνία (Anila 2017; Κουρή 2016). Η Ομάδα, με εφόδιο την θεωρητική κατάρτιση από τα μαθήματα μουσειολογίας, δραστηριοποιήθηκε με αφορμή τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων το 2015, οργανώνοντας και συντονίζοντας για πρώτη φορά στην Κέρκυρα ποικίλες εκδηλώσεις στις οποίες συμμετείχαν τέσσερα τοπικά μουσεία. Η ανταπόκριση του κοινού ήταν ενθαρρυντική, γεγονός που έδωσε την ώθηση στην Ομάδα να συνεχίσει το έργο της για τα επόμενα χρόνια. Πάντα σε συνεργασία με μουσειακούς φορείς του νησιού, συλλογικότητες και τα υπόλοιπα τμήματα του Ιονίου Πανεπιστημίου διαμορφωνόταν ένα ετήσιο πρόγραμμα παρεμβάσεων στην πολιτιστική πραγματικότητα της Κέρκυρας, με την προσοχή πάντα στραμμένη στον επισκέπτη και τις ανάγκες του. Σχεδιάστηκαν πολλές δράσεις με διαφορετικά περιεχόμενα προκειμένου να επιτευχθεί, αφενός η προσέλκυση νέου κοινού στα μουσεία και να «τολμήσουν», αφετέρου, τα μουσεία της Κέρκυρας να θίξουν ειδικά ζητήματα. Ενδεικτικά το 2016 υλοποιήθηκαν δράσεις με αφορμή τον εορτασμό της Παγκόσμιας Ημέρας Θεάτρου (συνεργασία με την Πινακοθήκη του Δήμου), την Παγκόσμια Ημέρα Ποίησης (συνεργασία με το Μουσείο Σολωμού; εικ. 1), τη Δημόσια

Εικ. 2. Στιγμιότυπο από την δράση στο πλαίσιο της Παγκόσμιας Ημέρας Ποίησης στους χώρους του Μουσείου Σολωμού, Κέρκυρας. Πηγή: Προσωπικό Αρχείο Στ.Β.

Βιβλιοθήκη και την Αναγνωστική Εταιρεία), και την Παγκόσμια Ημέρα Ραδιοφώνου (συνεργασία με το παράρτημα της Εθνικής Πινακοθήκης στην Κέρκυρα και την Πινακοθήκη του Δήμου; εικ. 2). Μεταξύ 2017 και 2019, πραγματοποιήθηκαν εκδηλώσεις σχετικές με την Λαογραφία («Ιστορίες στο Λαογραφικό Μουσείο Συναράδων»), την Μουσική («Μνημεία και Μουσική: Μια διαδρομή πρόκληση» στο Μουσείο Φιλαρμονικής Εταιρίας Κέρκυρας), την εξοικείωση με τον χώρο και την φιλοσοφία του μουσείου («Ταξιδεύοντας με ένα μπαλόνι» στο Σχολικό Μουσείο Κέρκυρας), την Τέχνη («Ανακάλυψε το δημιουργήμα και τον δημιουργό» στην Πινακοθήκη του Δήμου Κέρκυρας), την ανθρώπινη επικοινωνία με ενδιάμεσο χώρο το μουσείο («Human Touch» στην Πινακοθήκη του Δήμου Κέρκυρας) και την ανατολική, βουδιστική παράδοση και μουσική («Επ7α» στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης).

Το 2019 και στο πλαίσιο των πρόσφατων ερευνών, σύμφωνα με τις οποίες τα μουσεία μπορούν να αποτελέσουν και χώρους ψυχοθεραπείας ενάντια στην κατάθλιψη και την μελαγχολία, πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την Πινακοθήκη του Δήμου Κέρκυρας η δράση «Οι πολλαπλοί μας εαυτοί μέσα στο μουσείο». Επίσης, οργανώθηκαν ανοιχτές συναντήσεις - ημερίδες στις οποίες

τέθηκαν προβληματισμοί για τη λειτουργία των τοπικών μουσείων και κατεγράφησαν προτάσεις για την βελτίωσή τους. Στην ημερίδα «Τα μουσεία της Κέρκυρας συνομιλούν: προκλήσεις και προοπτικές», που διοργανώθηκε από κοινού με το Μουσείο Χαρτονομισμάτων Ιονικής Τραπέζης τον Μάρτιο του 2017, συμμετείχαν εκπρόσωποι από 9 μουσεία της Κέρκυρας. Στόχος ήταν να αναδειχθούν τα προβλήματα που επηρεάζουν την εξέλιξη του συγκεκριμένου τοπίου σήμερα και να παρουσιαστούν σύγχρονες μουσειολογικές πρακτικές και δυνατότητες εφαρμογής μίας νέας πολιτικής στο μουσειακό τοπίο της Κέρκυρας. Στο πλαίσιο του «διαλόγου» με τον απλό επισκέπτη διενεργήθηκαν, τέλος, έρευνες κοινού το 2014, 2016 και 2019 για την αξιολόγηση από την τοπική κοινωνία της μουσειακής πραγματικότητας που την περιβάλλει (Οικονόμου 2003). Αν και οι αξιολογήσεις των επισκεπτών συνδέονται, αναπόφευκτα, με την υποκειμενικότητά τους, όσο και με τα στερεότυπα που ενστερνίζονται, κρίθηκε χρήσιμο να αποτυπωθούν αυτές ακριβώς οι υποκειμενικές θέσεις και στάσεις απέναντι στο τοπικό μουσείο. Κοινά, λοιπόν, σημεία που αναδεικνύονται από τις αντίστοιχες έρευνες στην πόλη της Κέρκυρας τα τελευταία πέντε χρόνια είναι ιεραρχικά τα εξής: έλλειψη ξεναγήσεων και ενημέρωσης σχετικά με το χώρο του μουσείου, δυσκολία κατανόησης διαδρομής και εκθεμάτων, μη ύπαρξη κυλικείου ή αναψυκτήριου, δυσχερής πρόσβαση και ελλιπείς παροχές για τα ΑμεΑ, ανάγκη για πληρέστερη παρουσίαση των εκθεμάτων, δυσάρεστο και ανειδίκευτο προσωπικό, απουσία οπτικοακουστικών μέσων και αντίξοο ωράριο. Παρατηρήθηκε, επίσης, μια αίσθηση εγκατάλειψης σε κάποια μουσεία, η έλλειψη ζωντάνιας, λιγοστή διαφήμιση και ελάχιστες εκδηλώσεις, ενώ αναδείχθηκε μια στασιμότητα και έλλειψη προόδου από πλευράς των μουσείων.

Εικ. 3. Αφίσα της
δράσης. Πηγή:
Προσωπικό Αρχείο
Στ.Β.

Η δράση «Επτά»

Τομή στις δραστηριότητες που αναφέρθηκαν παραπάνω, αποτέλεσε η δράση με τίτλο «Επτά» που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης Κέρκυρας, το διάστημα 19-20 Μαΐου 2018 (εικ. 3). Η πρωτοβουλία οργάνωσης και υλοποίησης αυτής της παρέμβασης ανήκει στην Ευγενία Πετροπούλου, φοιτήτρια του τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, η οποία ακολουθώντας τις αρχές και τη μεθοδολογία της τρέχουσας μουσειολογικής πραγματικότητας (Μπούνια 2014; Οικονόμου 2003; Peressut 2014), συνεργάστηκε με φοιτητές του τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, άτομα άλλων ειδικοτήτων, καθώς και με τους υπεύθυνους του μουσείου. Τα μέλη της ομάδας εργασίας (μουσειολόγοι, μουσικοί, τεχνικοί ήχου, εικονολήπτες, επικοινωνιολόγοι) κατέγραψαν προσεκτικά τις απαιτήσεις της δράσης, ήρθαν σε επικοινωνία με το αρμόδιο προσωπικό του μουσείου, σχεδίασαν τα ενημερωτικά δελτία και την διάδοση στα τοπικά μέσα ενημέρωσης, διαμόρφωσαν τακτικές για την καθοδήγηση του κοινού, την κατανόηση του αντικειμένου της δράσης με μουσειοπαιδαγωγικές μεθόδους και τέλος διαμόρφωσαν

Εικ. 4. Στιγμιότυπο της δράσης «Επτ7α». Πηγή: Προσωπικό Αρχείο Στ.Β.

το ερωτηματολόγιο για την στατιστική έρευνα.

Βασική ιδέα του δρώμενου «Επτ7α» ήταν η ανάδειξη της μουσικής που πηγάζει μέσα από τις συλλογές και όχι το απλό άκουσμα ενός ήχου στους χώρους του «Μουσείου Ασιατικής Τέχνης». Μια μουσική που συντέθηκε, εμπνεύστηκε και ερμηνεύτηκε κατάλληλα μέσα από τα εκθέματα και του χώρους του μουσείου, με στόχο όχι μόνο να αναδειχθούν τα μουσειακά αντικείμενα, αλλά και να δημιουργηθεί μια ξεχωριστή εμπειρία για τον επισκέπτη μέσω αυτής της συνύπαρξης των τεχνών.

Για να επιτευχθεί η δράση, η υπεύθυνη του εγχειρήματος οργάνωσε τους φοιτητές σε επτά (Επτ7α) ομάδες λίγων ατόμων, στις οποίες ένας συνθέτης είχε το ρόλο του καθοδηγητή. Οι ομάδες παρουσίαζαν αυτοσχέδια μουσικά έργα που αντιστοιχούσαν σε κάθε ένα από τους επτά (Επτ7α) θεματικούς χώρους του μουσείου που συνδέονταν μεταξύ τους με ηχοτοπία των στοιχείων της φύσης και του πνεύματος (εικ. 4), όπως προκύπτουν μέσα από την ανατολική βουδιστική παράδοση των επτά (Επτ7α) τσάκρα: Τις περιοχές, δηλαδή, σε ένα σώμα που μέσω της διεπαφής τους συνδέονται με την ενέργεια της ζωής και σχετίζονται με αλληλεπιδράσεις σωματικής και

ψυχικής φύσεως. Με τις δονήσεις της μουσικής και των ηχοτοπίων ο επισκέπτης κλήθηκε να βιώσει μια διαδικασία διαλογισμού και χαλάρωσης, ακόμα και θεραπείας. Η συνύπαρξη των τεχνών και των αισθήσεων-συναισθημάτων συνέβαλε στην προβολή μιας άλλης διάστασης λειτουργίας και εικόνας του μουσείου, κάτι που ο επισκέπτης δεν μπορούσε να το βιώσει με αυτό τον τρόπο έως τότε. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος τρόπος επαφής του επισκέπτη με τους ασιατικούς πολιτισμούς όχι μόνο κατόρθωσε να του παρουσιάσει μια διαφορετική εικόνα για αυτούς, αλλά τον μετέφερε νοητικά μέσω του ηχητικού και οπτικού τοπίου στην «Ανατολή». Στο τέλος αυτής της διαδρομής οι επισκέπτες ένιωσαν ελεύθεροι, χωρίς τις παρενέργειες της μουσειακής κόπωσης και αναχώρησαν από το μουσείο ευδιάθετοι. Αρκετοί, μάλιστα, μετέφεραν το βίωμά τους και σε επιπλέον κοινό αφού επισκέφθηκαν εκ νέου το μουσείο την επόμενη μέρα μαζί με συγγενικά τους πρόσωπα ή με φίλους.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι το εγχείρημα εντάσσεται στις νέες απαιτήσεις που διέπουν τη λειτουργία ενός μουσείου τον 21ο αιώνα και συνοψίζονται στα λόγια του Juan Ignacio Vidarte, διευθυντή του Guggenheim Museum Bilbao: «Την εποχή της παγκοσμιοποίησης και του έντονου ανταγωνισμού για τις συλλογές, τις οικονομικές συνεισφορές και για την δημιουργία νέου κοινού, τα μουσεία πρέπει προσαρμοστούν στις νέες τάσεις μέσω της προώθησης και της καινοτομίας και της ανάπτυξης στρατηγικών συμμαχιών παγκοσμίως, με σκοπό τη δημιουργία εμπειριών που επικαλούνται το συναίσθημα».²

Η εγκατάσταση ήχου μέσα σε ένα οικοδόμημα του 1824, το Παλάτι των αρχαγγέλου Μιχαήλ και Αγίου Γεωργίου στο οποίο στεγάζεται το Μουσείο Ασιατικής Τέχνης και το οποίο δεν έχει δεχτεί εκτεταμένες σύγχρονες τεχνολογικές και αρχιτεκτονικές επεμβάσεις, δημιούργησε προβληματισμούς κατά την διαμόρφωση του δρώμενου. Έπρεπε, αρχικά, να εξασφαλιστεί η ακεραιότητα των ίδιων των εκθεμάτων, καθώς σε πολλά σημεία του κτιρίου το ξύλινο δάπεδο ήταν ασταθές με αποτέλεσμα οι προθήκες και αντίστοιχα αντικείμενα που παρουσιάζονται μέσα τους να είναι επιρρεπή σε ήχο και κίνηση. Η εγκατάσταση, λοιπόν, κάποιου ηχείου ή καλωδίου κοντά στις προθήκες δεν ήταν εφικτή. Για την αποφυγή βλαβών, ο τεχνικός ήχου τοποθέτησε τα καλώδια κατά μήκος των τοίχων

² Σχόλιο στη σελίδα <https://www.disigma.gr/vivlia/oikonomia-kai-dioikisi/organosi-kai-dioikisi/egx-eiridio-dioikisis-mouseion.html> [προσπελάστηκε στις 09.02.202].

και εγκατέστησε μεγάλου μεγέθους ηχεία σε γωνίες ή πίσω από τις κουρτίνες των παραθύρων. Επιπλέον, η παρέμβαση λειτούργησε θετικά και για την αισθητική του ίδιου του χώρου, καθώς δεν έπρεπε αυτές οι εγκαταστάσεις να διαταράσσουν το οπτικό πεδίο και την προσοχή του επισκέπτη. Ένα επιπλέον ζήτημα ήταν οι ίδιοι οι επισκέπτες. Με βάση τα παραπάνω και τον αριθμό των επισκεπτών που θα μπορούσε να περιηγείται σε μία αίθουσα, αναδεικνυόταν και πάλι το θέμα της ασφάλειας τόσο για τα εκθέματα όσο και για τους ίδιους. Οι δυνατότητες χωρητικότητας ατόμων ανά αίθουσα ήταν άλλο ένα εμπόδιο για την ομαλή ροή τους. Τέλος, έπρεπε να αλλάξει η υποχρεωτική διαδρομή του μουσείου, καθώς η βασική ιδέα, τα επτά τσάκρα, δεν μπορούσε να ταυτιστεί με αυτή την διαδρομή. Τα δύο τελευταία θέματα διευθετήθηκαν με τον σχεδιασμό ενός χάρτη πάνω στην κάτοψη του μουσείου, ο οποίος διανεμόταν δωρεάν στους επισκέπτες κατά την είσοδό τους στο μουσείο μαζί με σύντομα επεξηγηματικά κείμενα και μια σύντομη προφορική εισαγωγή στη δράση. Επισημαίνοντας με τα χρώματα και τα σύμβολα των τσάκρα την διαδρομή, ο επισκέπτης κατάφερε να περιηγείται μόνος του με ασφάλεια και με μία ομαλή ροή μέσα στους χώρους του μουσείου. Επιπλέον, ο χάρτης, με τις απαραίτητες πληροφορίες, ωθούσε σε όποιον το επιζητούσε να αφιερώσει περισσότερο χρόνο στην ανάλυση των δρώμενων και συγχρόνως του μετέδιδε την αίσθηση του παιχνιδιού και του μυστηρίου.

Όπως απαιτείται, στο πλαίσιο της δράσης σχεδιάστηκε εξ αρχής και πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκειά της μια έρευνα κοινού (Οικονόμου 2003). Οι φοιτητές συνομιλούσαν με τους επισκέπτες μετά την ολοκλήρωση της περιήγησής τους, με σκοπό να συγκεντρώσουν πληροφορίες αξιολόγησης της δράσης. Σε σύνολο 98 ερωτηματολογίων καταγράφηκαν τα εξής δεδομένα:

- Δημογραφικά στοιχεία.

Τη δράση επισκέφθηκαν κυρίως άνθρωποι ηλικίας 18-34 ετών (75,3%) και σε ποσοστό 16,5% ενήλικες μεταξύ 35-54 ετών. Η υπεροχή της ηλικίας των νεότερων οφείλεται κυρίως στη συμμετοχή αρκετών φοιτητών (63,9%) από όλα τα τμήματα του Ιονίου Πανεπιστημίου, αναδεικνύοντας παράλληλα το γεγονός ότι αυτοί κατανόησαν τις πολύπλευρες διαστάσεις της μουσειολογίας, ανακαλύπτοντας με διαφορετικό τρόπο το μουσείο. Το 26,9% προερχόταν από τον ευρύτερο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, καθώς και τους συνταξιούχους.

Σχετικά με τους ενήλικες έως 54 ετών φάνηκε ότι η συγκεκριμένη δράση δημιούργησε ένα πλαίσιο διαφυγής από την τετριμμένη καθημερινότητα τους, αφού κατανόησαν ότι ένα μουσείο της πόλης τους μπορεί να τους προσφέρει μια διαφορετική εμπειρία και βιώματα. Τέλος, στη διαδικασία αξιολόγησης συμμετείχαν κυρίως γυναίκες σε ποσοστό 62,9%, ενώ ένα μικρό ποσοστό, 6,2% αντιστοιχούσε σε επισκέπτες από το εξωτερικό.

- Ψυχολογικός αντίκτυπος.

Σχετικά με την ψυχολογική διάθεση του επισκέπτη μετά την ολοκλήρωση της περιήγησης του μέσα στο μουσείο, υπερτερούν τα θετικά συναισθήματα ηρεμίας (37,1%), χαλάρωσης (25,8%) και ευτυχίας (4,1%). Αντίθετα, μικρό είναι το ποσοστό των ατόμων που ένιωσαν λύπη (2,1%), εκνευρισμό (2,1%) ή απολύτως τίποτα (6,2%). Αναδεικνύεται, λοιπόν, το γεγονός ότι αυτή η παρέμβαση επέδρασε θετικά στην πλειοψηφία των επισκεπτών αφού αυτοί έφυγαν από το μουσείο ήρεμοι. Το μουσείο μπορεί, δηλαδή, μέσα από στοχευμένες δράσεις και με μέσα όπως η μουσική, να γίνει ένας τόπος ποικίλων βιωμάτων για τον επισκέπτη.

- Μουσική και μουσείο.

Καταφατική ήταν η απάντηση του συνόλου, σχεδόν, των συμμετεχόντων στα ερωτήματα αν απόλαυσαν την μουσική κατά την διάρκεια της περιήγησής τους στο μουσείο, αν εκλαμβάνουν ως αρμονική τη σχέση μεταξύ της μουσικής, του εκθέματος και του μουσειακού περιβάλλοντος ευρύτερα, καθώς και αν η στοχευμένη μουσική μπορεί να διαδραματίσει έναν θετικό ρόλο μέσα στο μουσείο.

- Πρωτοτυπία.

Στο ερώτημα αν η δράση θεωρήθηκε ενδιαφέρουσα ή πρωτότυπη ξεχωρίζει το ποσοστό υπέρ της πρωτοτυπίας με 56,7%, υποδηλώνοντας με σαφήνεια τη διάθεση των συμμετεχόντων να βιώσουν εκ νέου αυτή την εμπειρία ή παρόμοιες πρωτοβουλίες. Σε ποσοστό 43,3% ο επισκέπτης αν και προσέλαβε την δράση ως ενδιαφέρουσα, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να λάβει μέρος σε μια νέα, αντίστοιχη προσπάθεια. Στο ερώτημα, τέλος, αν η δράση αναδείχθηκε μέσα από τη μουσειακή συλλογή του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης, μόνο το 9,3% απάντησε αρνητικά. Είναι γεγονός, λοιπόν, ότι το θέμα, αν και περίπλοκο λόγω της πολιτισμικής του ιδιαιτερότητας, έγινε κατανοητό και αποδεκτό από την πλειοψηφία των επισκεπτών.

Οι «Μουσειακές Συλλογές Ιονίου Πανεπιστημίου»

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητή η σημασία στοχευμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων που έχουν ως σκοπό, τη διαμόρφωση ειδικής γνώσης για την τοπική κοινωνία μέσα από την συνεργασία μεταξύ ανθρώπων και φορέων, που στην περίπτωση της Κέρκυρας αφορά το πανεπιστήμιο, τους φοιτητές και τους τοπικούς πολιτιστικούς οργανισμούς (Anila 2017; Κουρή 2016). Αυτό συμπίπτει εξάλλου και με τη σχετική διατύπωση στον κώδικα μουσειακής ηθικής του ICOM (παράγραφος 3: Συνεργασία και Συγχρονισμός): «Το μουσείο να συνεργαστεί και να συντονίσει ανταλλαγές προγραμμάτων και να ενθαρρύνει επίσης ανταλλαγές επαγγελματιών, με στόχο να μεγιστοποιήσει τους διαθέσιμους πόρους και την τεχνογνωσία σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο» (Garlandini 2018).

Ιδιαίτερη σημασία έχει ότι ο κινητήριος μοχλός αυτής της δημιουργικής πορείας, οι φοιτητές μουσειολογίας αλλά και των άλλων τμημάτων και ειδικοτήτων, ήρθαν σε επαφή με την διεπιστημονική διάσταση του γνωστικού πεδίου των μουσειακών σπουδών, κατανοώντας με αυτό τον τρόπο την ευρύτερη διάσταση της έννοιας «μουσείο» που απαιτεί διαβούλευση, υιοθέτηση και προσαρμογή ερευνητικών ερωτημάτων, τεχνικών και προσεγγίσεων από διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Επακόλουθο αυτού και του συμμετοχικού χαρακτήρα λειτουργίας της Ομάδας Μουσειολογίας, ήταν η διαμόρφωση ενός κοινού των μουσείων που κατανόησε και ενδυνάμωσε στη συνέχεια την παραπάνω διαδικασία. Καθιερώνοντας αυτή την πρακτική της συμπερίληψης δημιουργήθηκε μια κοινότητα από πρωταγωνιστές οι οποίοι, με αφορμή το μουσείο, ανέπτυξαν έναν ισότιμο και ελεύθερο διάλογο με στόχο την παραγωγή δράσεων με κοινωνικό χαρακτήρα. Το ειδικό και ευρύ κοινό κατανόησε με αυτό τον τρόπο ότι το μουσείο δεν είναι μόνο η συλλογή του, αλλά χώρος συνάντησης, ψυχαγωγίας, αποδοχής της διαφορετικότητας, ανάπτυξης δεξιοτήτων και δημιουργικότητας. Σταδιακά, λοιπόν, και μέσα από τις παραπάνω διαδικασίες δημιουργείται ένα κοινό με απαιτήσεις από το μουσείο. Ακόμα περισσότερο, εμπλέκοντας τον επισκέπτη στη δημιουργία και στις διάφορες διαδικασίες εξέλιξης και ανάπτυξης του μουσείου, χτίζεται μια σχέση προσωπική ανάμεσα στο μουσείο και το κοινό του. Με αυτό τον τρόπο, η Ομάδα Μουσειολογίας μπόρεσε αφενός, να «προετοιμάσει» την τοπική κοινωνία για μια νέα μουσειακή πραγματικότητα και αφετέρου, να γίνει ο πρόδρομος του Μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Το πιο πρόσφατο από τα πανεπιστημιακά μουσεία στην Ελλάδα (Μουλιού 2018a), με την επωνυμία «Μουσειακές Συλλογές Ιονίου Πανεπιστημίου», ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 2019 με τη δημοσίευση της απόφασης 5175 σχετικά με τον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας του στην εφημερίδα της κυβερνήσεως (ΦΕΚ 144/29.01.2019/τ.Β'). Το μουσείο σήμερα αποτελείται, από τρεις συλλογές:

1. Τη «Συλλογή της Τυπογραφίας», η οποία αποτελείται από τυπογραφικές μηχανές, μηχανήματα κοπής χαρτιού, ένα τραπέζι βιβλιοδεσίας, μηχανές γραφείου, τυπογραφικά εργαλεία και ένα σύνολο τεσσάρων εκτυπωτικών πλακών τετραχρωμίας.
2. Τη «Συλλογή Ιστορίας του σχολείου και της Εκπαίδευση», με αυθεντικά αντικείμενα και αρχειακό υλικό που σχετίζεται με το σχολικό εξοπλισμό και τη λειτουργία των σχολείων της Κέρκυρας και είχε χρησιμοποιηθεί για την εκπαίδευση προηγούμενων μαθητικών γενεών.
3. Τη «Συλλογή ψηφιακού Πολιτισμού». Πρόκειται για δημιουργίες εικονικής πραγματικότητας με τρισδιάστατη μοντελοποίηση με στόχο την αναπαράσταση τόσο του ανθρωπογενούς όσο και του φυσικού περιβάλλοντος. Τη συλλογή συνοδεύουν επιλεγμένα αντικείμενα και σκηνές ενδιαφέροντος με σύγχρονες τεχνολογίες Εικονικής και Επαυξημένης πραγματικότητας καθώς και αντικείμενα-τεκμήρια τρισδιάστατης σχεδίασης και εκτύπωσης. Επιπλέον, σε αυτή τη συλλογή συγκαταλέγονται νέες καλλιτεχνικές μορφές οπτικοακουστικής έκφρασης και επεξεργασίας του ήχου και της εικόνας.

Αφορμή για τη δημιουργία αυτών των συλλογών υπήρξε η συλλεκτική δραστηριότητα, η πολιτιστική διπλωματία και η δημιουργικότητα μεμονωμένων μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας του Ιονίου Πανεπιστημίου, καθώς και η διάθεση ατόμων και συλλογικοτήτων της τοπικής κοινωνίας να προσφέρουν ως δωρεά στο Πανεπιστήμιο προσωπικές συλλογές. Ο παράγοντας που έδωσε την δυνατότητα στους υπεύθυνους του πανεπιστημιακού μουσείου να εστιάσουν σε μια μουσειακή πολιτική της εξωστρέφειας και συμπερίληψης, είναι αφενός η παραπάνω κληρονομιά της Ομάδας Μουσειολογίας και αφετέρου ο τρόπος αξιοποίησης του περιεχομένου και του υλικού του μέσω της ανοιχτής πρόσκλησης

συμμετοχής σε αυτή τη διαδικασία προς διδάσκοντες και φοιτητές του πανεπιστημίου, καθώς και σε όλους τους παράγοντες της κοινωνίας που το περιβάλλει (Μπούνια 2014). Επιπλέον, εκτός του ακαδημαϊκού – μαθησιακού ρόλου τους, οι συλλογές προορίζονταν εξ αρχής να είναι ανοιχτές στο κοινό, να αφουγκράζονται τις ανησυχίες και προοπτικές του, και να προσφέρουν βήμα έκφρασης και διαλόγου στην τοπική κοινωνία (Griesser-Stermscheg 2018). Στο ίδιο πλαίσιο, ο νέος οργανισμός στηρίζεται στην αξία της δικτύωσης επιδιώκοντας τη σύνδεση με τους σχετικούς φορείς UMAC και UNIVERSITY (Ntinou & Vafeiadou 2018), όπως και στην υιοθέτηση των προτύπων ηθικής δεοντολογίας του ICOM με απώτερο στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού ως προς τον ρόλο των μουσείων στην ανάπτυξη και εξέλιξη της κοινωνίας (Eiland 2019 & Garlandini 2018).

Με βάση τα παραπάνω, η ανάγκη για έρευνα και επιστημονική εργασία, που πρέπει να ικανοποιεί το πανεπιστημιακό μουσείο, δεν το φέρνει σε σύγκρουση με το άνοιγμά του προς το κοινό και με θέματα συμπερίληψης περισσότερων ανθρώπων, μη ειδικών, στους κόλπους του (Kozak 2016). Η μουσειακή πολιτική που ακολουθεί ο νέος οργανισμός ήδη από την περίοδο σχεδιασμού του, εστιάζει στη συνεργασία της ακαδημαϊκής κοινότητας με την τοπική κοινωνία, μέσω παρεμβάσεων όπως (Simon 2010):

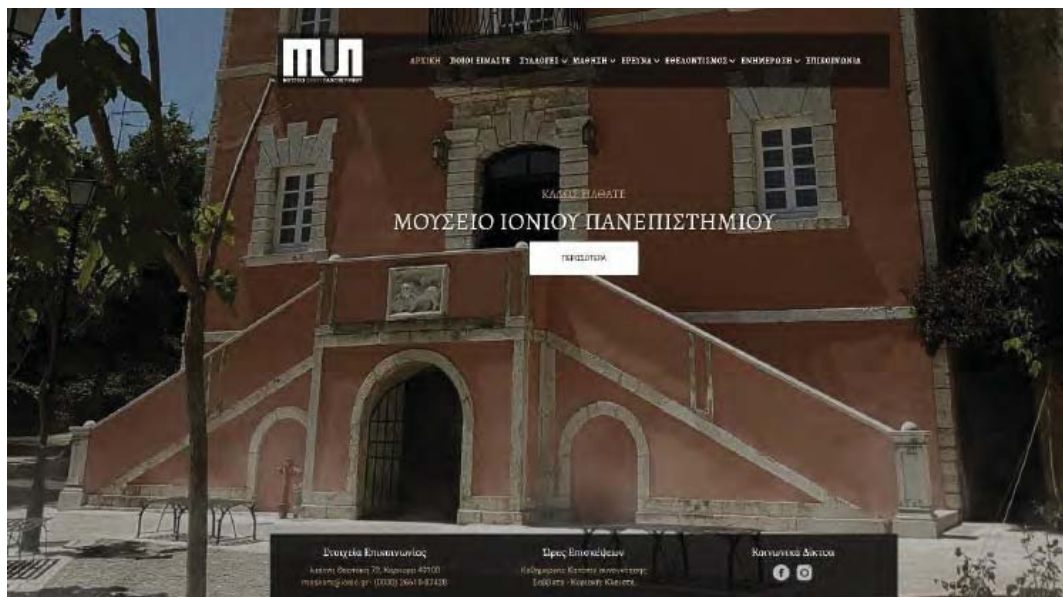
- Ανοιχτές συζητήσεις πάνω σε θέματα λειτουργίας του μουσείου.
- Ένταξη φυσικών προσώπων, συλλογικοτήτων και φορέων, στο σχεδιασμό και την υλοποίηση δράσεων και εκδηλώσεων.
- Ένταξη των διδασκόντων και φοιτητών του Ιονίου Πανεπιστημίου, ανεξαρτήτως τμήματος, στο σχεδιασμό και την υλοποίηση δράσεων και εκδηλώσεων.
- Εκπαιδευτικές δράσεις από τους διδάσκοντες και φοιτητές με στόχο την γνωριμία των πολιτών με τις συλλογές του πανεπιστημιακού μουσείου.
- Προσέλκυση της φοιτητικής συμμετοχής μέσω πρακτικής άσκησης και εργαστηριακής μάθησης.
- Επιστημονικές έρευνες.
- Συστηματική συνεργασία και ανατροφοδότηση των τοπικών μέσων μαζικής επικοινωνίας.

- Εξασφάλιση χορηγιών από τοπικές επιχειρήσεις για την υλοποίηση δράσεων και εκδηλώσεων.
- Ενημέρωση τοπικών επιχειρήσεων για τα επιχειρησιακά και οικονομικά οφέλη που προκύπτουν από μια συνεργασία με το πανεπιστημιακό μουσείο.
- Συνεργασία με τα τοπικά και περιφεριακά μουσεία.
- Παρουσίαση όλων των παραπάνω έναν δυναμικό ιστότοπο του οργανισμού <https://museum.ionio.gr/> (εικ. 5).

Με αυτό το τρόπο δημιουργήθηκε και συνεχίζει να καλλιεργείται μία σχέση εμπιστοσύνης και αλληλοϋποστήριξης εσωτερικά του πανεπιστημίου και ανάμεσα στο πανεπιστημιακό μουσείο, τα άλλα τοπικά μουσεία και την τοπική κοινωνία προς όφελος του ευρύτερου κοινού (Eiland 2019; Κουρή 2016). Αυτό, ως κληρονόμος της πολιτιστικής του κληρονομιάς, αναλαμβάνει πια ενεργό δράση για την αξιοποίησή της (Μπούνια 2014).

Επίλογος

Ο στόχος της βιωσιμότητας ενός μουσειακού οργανισμού εξαρτάται από πολλούς παράγοντες καθώς έχει εξελιχθεί σε μια πολύπλευρη έννοια. Στην παρούσα έρευνα ο όρος βιωσιμότητα αναδεικνύεται ως συνώνυμος της κοινωνικής ευθύνης του μουσείου και των δυνατοτήτων που έχει να επηρεάζει και να συμπαρασύρει τους φορείς που εμπλέκονται στη δημιουργική οικονομία μιας περιοχής

Εικ. 5. Ο ιστότοπος του πανεπιστημιακού μουσείου.

(Weibel 2018; Φωτοπούλου 2017). Ειδικότερα, στην περίπτωση του Μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου η διαδικασία εστιάζει στη μακροπρόθεσμη παρουσία στις κοινωνίες των Ιονίων Νήσων μέσα από την πολιτική και τις πρακτικές, τη λειτουργία και το έργο του. Για να καταστεί το μουσείο αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας της τοπικής κοινωνίας, οι άνθρωποι που συμμετέχουν στη λειτουργία του βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία δημιουργικότητας και διαλόγου ώστε να διαμορφωθεί και να διατηρηθεί μια ιδιαίτερη σχέση με το κοινό του, το οποίο και ενθαρρύνει να αντιμετωπίσει το μουσείο ως χώρο ποικίλων δραστηριοτήτων για διαφορετικούς ανθρώπους, σε διαφορετικές περιόδους, με διαφορετικούς τρόπους (Simon 2010).

Το Μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου αν και δεν είναι ένας μεγάλος οργανισμός με ξεχωριστές συλλογές αποτελεί, εντούτοις, έναν πολιτιστικό χώρο και μια έννοια που δημιουργήθηκε από ανθρώπους οι οποίοι στοχεύουν σε μια διαδικασία ουσιαστικής παρέμβασης στην καθημερινότητα των επτανησιακών κοινωνιών (Kozak 2016; Μουλιού 2018). Η ακαδημαϊκή κοινότητα, οι υπόλοιποι μουσειακοί φορείς, οι συλλογικότητες, οι πρωτοβουλίες πολιτών και μεμονωμένα άτομα δημιούργησαν ένα νέο πλαίσιο λειτουργίας του μουσείου που ξεφεύγει από τα παραδοσιακά πρότυπα, αφού συνεργάζονται για να φέρουν στη καρδιά του μουσείου την τοπική κοινωνία, συν-διαμορφώνοντας μαζί της την γνώση για την ιδιαίτερη πολιτιστική της κληρονομιά και υλοποιώντας μαζί της και για αυτήν πρωτότυπες δράσεις και έρευνες (Eiland 2019; Weibel 2018).

Η Ομάδα Μουσειολογίας και το πανεπιστημιακό μουσείο γεννήθηκαν μέσα από συζητήσεις και προβληματισμούς μεταξύ των παραπάνω πρωταγωνιστών, σχετικά με τη σύγχρονη μορφή του μουσείου και την αστική ζωή, καθώς και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ αυτών των παραγόντων στη σημερινή πόλη (Griesser-Stermscheg 2018). Συνεχίζει να υπάρχει ένα ανοιχτό κάλεσμα, προς οποιονδήποτε θέλει να συμβάλει, προκειμένου να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο δράσεων στα Ιόνια Νησιά με πολιτιστικό και κοινωνιολογικό προσανατολισμό και αντίκτυπο (Bast 2018). Η επιδίωξη παραμένει από την αρχή η ίδια: Να διαμορφωθεί ένα ετερόκλητο και πολυσυλλεκτικό πλαίσιο παρέμβασης στα μουσειακά δεδομένα των κοινοτήτων μέσα από μία ρευστή, ανοιχτή διαδικασία, η οποία εξελίσσεται και διαμορφώνεται διαρκώς ανάλογα με τις προκλήσεις που προκύπτουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anila, S., 2017. Inclusion Requires Fracturing, *Journal of Museum Education*, 42.2, 108-119. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://doi.org/10.1080/10598650.2017.1306996> [Ανακτήθηκε στις 3/1/2021].

Bast, G., 2018. *Changing Societies, Changing Art, Changing Museums?* Στο G. Bast, κ.α. επιμ. *The Future of Museums*. Cham: Springer International Publishing. σ. 5-13.

Brown, J. A., 2018. The case for an inclusive museum: a perspective from excluded groups and communities. Στο B. B. Soares κ. ά. επιμ. *Defining museums of the 21st century: plural experiences*. Papers from the ICOFOM symposia in Buenos Aires, Rio de Janeiro and St Andrews, in November 2017. Paris: ICOM/ICOFOM. σ. 119-126.

Eiland, W. U., 2019. A manifesto for academic museums, *University Museums and Collections Journal* 11.2, 185-189. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://umac.icom.museum/wp-content/uploads/2019/12/UMACJ_11-2.pdf [Ανακτήθηκε στις 3/1/2021].

Garlandini, A., 2018. ICOM's museum definition, Code of Ethics and policy in favour of museums and heritage. Στο B. B. Soares κ. ά. επιμ. *Defining museums of the 21st century: plural experiences*. Papers from the ICOFOM symposia in Buenos Aires, Rio de Janeiro and St Andrews, in November 2017. Paris: ICOM/ICOFOM. σ. 169-176.

Griesser-Stermscheg, M., κ. α. 2018. *The Museum of the Future*. Στο G. Bast, κ.α. επιμ. *The Future of Museums*. Cham: Springer International Publishing. σ. 117-128.

Κουρή, Μ. Α., 2016. Εφαρμόζοντας τη θεωρία στην πράξη: Μία νέου τύπου ακαδημαϊκή συνεργασία με την τοπική κοινωνία (ημετέρα εμπειρία), *Επιστημονική Επετηρίς* 1, σ. 287-313.

Kozak, Z. R., 2016. The Role of University Museums and Heritage in the 21st Century, *The museum Review* 1.1, Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://articles.themuseumreview.org/vol1no1kozak> [Ανακτήθηκε στις 3/1/2021].

Lanz, F. & Montanari, E. 2014. A Reflection on Innovative Experiences in 21st Century European Museums. Στο F. Lanz & E. Montanari, επιμ, *Advancing Museum Practices*. Turin: Allemandi. σ. 10-22.

Mouliou, M. κ.ά. επιμ. 2018a. Turning Inside Out. *European University Heritage: Collections, Audiences, Stakeholders*. Proceedings of the 16th Annual Meeting of the UNIVERSEUM, EUROPEAN ACADEMIC HERITAGE NETWORK, (National and Kapodistrian University of Athens, 11 – 13 JUNE 2015). Athens: National and Kapodistrian University.

Mouliou, M., 2018. Engaging with University Museum Collections: Paradigms of Participatory Museum Practice. Practice. Στο M. Mouliou κ.ά. επιμ. *Turning Inside Out. European University Heritage: Collections, Audiences, Stakeholders*. Proceedings of the 16th Annual Meeting of the UNIVERSEUM, EUROPEAN ACADEMIC HERITAGE NETWORK, (National and Kapodistrian University of Athens, 11 – 13 JUNE 2015). Athens: National and Kapodistrian University. σ. 127-135.

Μπούνια, Α., 2014. *Στα παρασκήνια του μουσείου. Η διαχείριση των μουσειακών συλλογών*. Αθήνα: ΠΑΤΑΚΗΣ.

Ntinou, M., Vafeiadou, E. 2018. Museum of education: challenges and successes in a Greek university museum, *University Museums and Collections Journal* 10, σ. 77-83. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://umac.icom.museum/wp-content/uploads/2018/12/UMACJ10-Final.pdf> [Ανακτήθηκε στις 3/1/2021].

Οικονόμου, Μ., 2003. Μουσείο: Αποθήκη ή Ζωντανός Οργανισμός. Μουσειολογικοί Προβληματισμοί και Ζητήματα. Αθήνα: Κριτική.

Peressut, L. B., 2014. Contemporary Museums between Theory and Practice. Στο F. Lanz & E. Montanari, επιμ. *Advancing Museum Practices*. Turin: Allemandi. σ. 148-162.

Simon, N., 2010. The participatory museum. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.participatorymuseum.org/read/> [Ανακτήθηκε στις 3/1/2021].

Φωτοπούλου, Β., 2017. Μουσεία και Δημιουργική Οικονομία. Στο Μουσεία, Δημιουργικότητα και Τοπικές Κοινωνίες. 19η Ενημερωτική Συνάντηση, Εκπαίδευση και νεοελληνική πολιτιστική κληρονομιά, Αθήνα, σ. 21-25 Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://ayla.culture.gr/wp-content/uploads/2019/01/e-book_2017.pdf [Ανακτήθηκε στις 3/1/2021].

Weibel, P., 2018. Manifesto for a New Museum. Στο G. Bast, κ.α. επιμ. *The Future of Museums*. Cham: Springer International Publishing. σ. 49-52.